

УДК 327.8 (4:497) "1856/1878"
94 (497.11) "1875/1878"

ЕВРОПСКЕ ВЕЛИКЕ СИЛЕ И ОСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ТУРСКОЈ 1875-1878. ГОДИНЕ

Апстракт: Политичко ангажовање Великих сила Европе на Балканском полуострву у периоду од 1875-1878. године представља однос њихових државних политика према проблему решавања, познатог у науци, Источног питања. Политику Великих сила карактерисао је принцип очувања Отоманског царства над балканским хришћанским народима под турском влашћу, уз обавезе Порте да изврши реформе предвиђене Париским уговором и султановим Хатихумајуном. Хришћански народи пак, у периоду од 1875-1878. године, у узаврелој друштвено-политичкој атмосфери, у устаничко револуционарном расположењу, воде борбу за ослобођење и независност.

Кључне речи: Велике силе Европе, Отоманско царство, реформе, Нишки санџак, Босански вилајет, Саферска уредба, балканска револуција, Нишки комитет, Источно питање.

Политичко ангажовање Великих сила Европе на Балканском полуострву у периоду од Париског 1856. године до Берлинског конгреса 1878, представљало је однос њихових државних политика према проблему решавања, познатог у науци, Источног питања, односно њихових дипломатско-политичких, економских и војно-стратешких интереса, али такође и утицаја на балканске државе и народе. Ову политику Великих сила карактерисао је, поред осталог, принцип очу-

вања Османског царства и његовог суверенитета над балканским хришћанским народима под турском влашћу, уз обавезу Високе порте да изведе широке реформе предвиђене Париским уговором и султановим Хатихумајуном. Три балканске аутономне, у дипломатској кореспонденцији познате као Подунавске кнежевине, Србија, Влашка и Молдавија, уместо дотадашњег протекторског права Русије дошле су под патронат тзв. Сигнатарних сила, потписница Париског мировног

уговора, али и даље под суверенитетом Турске, без права међународно признатог државног субјективитета, односно државне независности.

Оваква политичка ситуација на Балкану после 1856. године и овакво стање односа између Великих сила и Отоманског царства, с једне стране, и Турске према њеним трибутарним подунавским Кнежевинама, као и према њеним непосредним поданицима у Босанском и Румелијским вилајетима трајало је четврт века, до 1875-1878. године када је започео нови процес дезинтеграције Турског царства, тј. период великог ослободилачког покрета и ослобођења српског (и бугарског) народа под турском влашћу, српско-турских ратова 1876-1878. године, и отварања тзв. Велике Источне кризе 1875-1878. године. За Србију и Црну Гору, као две националне и слободне српске кнежевине и за српски народ на Балканском полуострву то ће бити преломан догађај у њиховој историји XIX века, и увод у завршни период Српске националне револуције 1804-1918. године.

У овом великом раскорак историје балканских народа, њихове тежње за ослобођењем и дипломатске активности Великих сила за одржавањем status quo, Турска је игнорисала своје међународне обавезе не спроводећи реформе. Шта више, користећи немоћ Русије после изгубљеног Кримског рата, Порта је завојала курс отоманизације и јаке репресије, нарочито у пограничним крајевима према Србији и Црној Гори. Главне карактеристике турске државне политике према хришћанским поданицима још одмах после свршетка Кримског рата биле су како правно-политичке, тако и фискалне природе: јавна безбедност била је практично замењена анархијом,

судство је у великој мери било контролисано нормама шеријатског правосуђа, аграрне обавезе сељака су умножене, варошко становништво угрожено учесталим појавама исламизације-турчења. Рушвет (корупција) и глобе (уцене) биле су уочљива појава, отмице и убиства (јавна и потајна) били су скоро свакодневна појава. Упркос прогласу Хатихумајуна безвлашће је узимало маха, а прогони хришћанског становништва и по селима и по варошким насељима, испољавали су се на најдрастичнији начин. Порта, често у дослуху са провинцијском управом и поседничком олигархијом, као да је у потаји објавила "цихад" својим хришћанским поданицима. Извештаји конзула и посланика Великих сила из разних крајева Турске пуни су података о крајње тешком положају хришћанских народа, који је остао скоро без икакве законске заштите. Руска влада у тзв. Горчаковљевом меморандуму из 1860. године, тражи колективну дипломатско-политичку заштиту хришћана у Турској од држава потписница Париског мировног уговора. Порта, под притиском либерално-демократске јавности у земљама Западне Европе која врши снажан филантропски притисак на владе својих држава, као и увелико започете анти-турске кампање славјанофилских кругова у Русији, шаље у северозападне санцаке Румелије великог везира Мехмед Кибризли-пашу да, наводно, извиди злоупотребе које се чине хришћанима, нарочито у аграрно-правним односима, али се све завршава неуспехом. Штавише, прогони хришћанског становништва су појачани, па чак долази и до монтираних "велеиздајничких" процеса, посебно у пространом Нишком санцаку и то од представника турске управне власти (садрзам-

ско време). Ништа боља правно–безбедносна ситуација није била ни у Босанском вилајету, упркос свечано од Порте проглашене Саферске уредбе 1859. године, која је требало да уреди аграрно - правне и имовинске односе на селу. Услед свега овога, прогона, пљачки и убистава, из турских, нарочито пограничних крајева, настаје прави миграциони покрет који обухвата стотине па и хиљаде породица. Влада Кнежевине Србије већ за време краткотрајне друге владавине кнеза Милоша (1858-1860) предузима енергичне дипломатско-политичке мере ради заштите српског становништва из свију околних турских санџака: Видинског, Софијског, Нишког, Приштинског, Новопазарског. Дипломатија Великих сила са великом стрепњом пратила је новонастале односе између Српске владе и Порте, управо због заштите хришћана, Срба у Турској, и бојазни да би могло доћи до великог народног устанка у пограничним крајевима Турске према Србији. У овако тешкој и компликованој ситуацији, шта је заправо радила српска влада кнеза Милоша, односно кнеза Михаила после смрти старог кнеза Милоша?

За време владе кнеза Михаила (1860-1868) настављен је курс супротстављања Порти, али не више у смислу сређивања српско - турских билатералних односа око регулисања спорних питања српске националне аутономије, којој је Порта стално правила препреке, већ једне активне политике на рушењу турске власти на Балкану. Тзв. "акциона политика" кнеза Михаила ишла је на стварање једног офанзивног савеза самосталних, иако трибутарних, подунавско-балканских земаља: Србије, Црне Горе, Краљевине Грчке и уједињене

Влашке и Молдавије (1859) и патриотско – револуционарних организација међу балканским народима под турском влашћу, укључујући ту и Бугаре и неке племенске и феудалне опозиционе вође Арбанаса северне и средње Албаније. Све је то било урађено за кратко време између 1866. и 1868. године. Једна општа балканска револуција једновременим оружаним устанцима турских поданика и објавом рата слободних балканских држава била је на почетку реализације. Пораз Аустрије, као главне кочнице за рушење турске власти од стране Пруске 1866. и устанак Крићана 1867. године олакшавао је, условно, могућност пропасти Отоманског царства, али прилика је била пропуштена.

У историјској науци још увек није сагледана права позадина и права намера, пре свега, влада Велике Британије, Француске и Русије, као и правих разлога зашто је план кнеза Михаила за почетак општег рата са Турском, предвиђен за 1868. годину, био одгођен за следећу 1869. Чињеница је, међутим, да је ратовање и револуција на Балкану била избегнута, а самим тим и ослобођење балканских народа одгођено. Погибија главног творца првог Балканског савеза кнеза Михаила 1868. године, омогућила је Порти да и даље одржи власт у Босни, Бугарској, Старој Србији и другим пределима изван јужнословенског етничког простора. Са друге стране, стара ривалства између Велике Британије и Русије за дипломатско - политичку превласт у Турској, а посебно око питања Босфора и Дарданела, империјални планови Француске и Наполеона III у вези са патронатом над хришћанским народима на Балкану, учинили су да се због сукобљавања њихових војно-политичких и економских

интереса у Турском царству, процес ослобођења балканских народа задржи по принципу status quo. Аустроугарска нагодба 1867. године учинила је да се Хабзбуршка династија учврсти на унутрашњем политичком плану и да истовремено ојача политички утицај на балканске прилике, пре свега у Босанском вилајету. Инострана политичка, верско-црквена и културно-просветна пропаганда допринела је такође расплињавању до тада мање или више, политике заједничког иступања против турске власти. Аустро-католичка верско-црквена активност у Босни, Херцеговини и међу католицима Арбанасима у северној Албанији, затим бугарско - егзархијска акција на асимилацији и денационализацији Срба и Македонских Словена, као и Портина политичка насељавања Черкеза и Татара око граница Кнежевине Србије и арбанашка насилна колонизација Старе Србије, а нарочито Метохије и Косова, учинили су не само да је ослабио заједнички антитурски покрет на Балкану, већ је знатно отежао положај српског народа у Босанском вилајету и пограничним санџацима Румелије.

За одбрану егзистенцијалних права Срба у Турској, јачају опет стари центри народних буна и устанака, учвршћују се везе са властима у Србији и Црној Гори и ствара се нова, слична старој Гарашаниновој из Начертанија, српска погранична организација у Старој Србији, позната као Нишки комитет (1874), која је обухватала Нишки, Призренски и делове Видинског, Софијског; Новопазарског и Скопског санџака. Источна Босна и предео Рашке (турски санџак) одржавају директне завереничко - устаничке везе са Србијом, а предели источне Херцеговине и Васојевића са Црном Гором.

Многи истакнути јавни радници и политичари из војвођанских крајева и Србије залажу се за опште српски рат против Турске. Тајни одбор за ослобођење Срба у Турској имао је идејну основу и снажне помагаче у следбеницима Светозара Марковића, Светозара Милетића, Михајла Полит-Десанчића и њиховог идејног приврженика Босанца Васе Пелагића који се залагао за подизање "треће свесавезне српске револуције" (после устанка 1804. год. и 1815. год.)

У узаврелој друштвено - политичкој атмосфери и устаничко - револуционарном расположењу српског народа у Турској, владе Великих сила Европе, па донекле и Русија, биле су противне избијању једног оружаног револуционарног покрета на Балкану, посебно Аустроугарска и Велика Британија (док су Француска после капитулације на Седану 1870. год. и Италија после пораза 1866. године, биле уздржане). У Русији царска влада била је под јаким притиском ратнички расположених Славјанофилских комитета, а доста противника одржања турске власти на Балкану било је и међу западним европским државама (Гледстоп у Британији, Виктор Иго у Француској, Гарибалдинци у Италији, међу осталим).

Овакву ситуацију на Балкану и у Европи затекло је избијање Великог народног устанка 1875. године у источној Херцеговини, Босанској Крајини и Посавини, у западним пределима Рашке области. Почетни успеси устанка показали су велику ревност дипломатије Великих сила, али и влада Србије и Црне Горе. Велики покрет Срба у Турској нагнао је кнеза Николу да Црна Гора у пролеће 1876. године уђе у рат на страни херцеговачких устаника, а за њом и тзв. ратни каби-

нет Српске владе и кнеза Милана. Србија је објавила рат Османској царевини. Са овим великим успесима у Турској и ратом Кнежевине Србије и Црне Горе, била је отворена тзв. велика Источна криза којом је било такође постављено на дипломатски дневни ред и тзв. Источно питање. Након устанка Срба у Турској, следио је и покушај Бугара у источној Бугарској да се ослободе турске власти (априлско возстание), као и неки покрети Грчке у Епиру и Тесалији. Но до оживљавања Балканског савеза из времена кнеза Михаила није дошло: Грчка није ушла у рат, Румунија се држала неутрално, покрет Бугара није успео, а Арбанаси су потпуно стали на страну Турака, односно у одбрану Османског царства - Турске. У крвавом и дуготрајном оружаном сукобу (1875-1877) са Турском нашао се усамљен српски народ – онај под турском влашћу и онај у Србији и Црној Гори. Црна Гора и Србија водиће тзв. "први српско-турски рат" сопственим снагама. Тек почетком 1877. године у рат са Турском ући ће и Русија и Румунија. Други рат Србије са Турском (почетак децембра 1877. – крај јануара 1878. године) био је успешан: довео је до ослобођења целе територије (данашње) југоисточне Србије – Нишки санџак и делови Видинског и Софијског санџака (данас у западној Бугарској), као и Приштинског и Новопазарског. Примирје је затекло српску војску на домаку старих престоница средњовековне српске државе: Раса, (под Новим Пазаром), Приштине и Скопља. Тако је био ослобођен добар део Старе Србије, али је одлуком представника Великих сила на Берлинском конгресу у лето 1878. године Србији призната само територија Нишког санџака (без

Знепоља са Трном, Драгомира и Цариброда).

Устаничко и ратно раздобље националне револуције српског народа и његових тежњи за ослобађењем и стварањем уједињене српске државе, обрађено је доста у српској историографији, и то са добрим научним резултатима.

Велики народни устанак херцеговачко - босанских Срба, са променљивом срећом, већ од почетка активирао је дипломатске напоре и Србије и Црне Горе да се дође до што повољнијег решења уопште за хришћанске поданике Турске, а посебно за испуњење Портиних обавеза о темељним реформама како у Босанском, тако и у другим вилајетима у којима је живео српски народ. Ти напори двеју слободних српских кнежевина нису могли постићи успех пошто су владе Великих сила биле несагласне како да се реши проблем опстанка турске власти на Балкану. Штавише, уколико се устанак ширио, и долазило до масовних емиграција неборачког становништва у прекограничне емиграција неборачког становништва у прекограничне крајеве Аустроугарске, Србије и Црне Горе, прелазећи цифру од 100.000 избеглица, утолико је европска дипломатија настојала, због међусобно изукрштаних и ривалских интереса, да не дође до распада Османског царства, што је свакако ишло на штету идеји ослобођења балканских народа.

Дипломатска грађа тога времена, а посебно историографска дела, рељефно приказују политичку атмосферу и држање појединих сила за време устаничко ратне кризе 1875-1878. године. Чак и стотину година после њеног окончања и одлука Берлинског конгреса, овом великом дога-

ђају, не само у историји српског народа и народа Балкана, већ и у европским размерама, историјска наука посветила је велику пажњу, манифестујући је одржавањем већег броја међународних симпозијума, научних скупова, као и издавањем обимне архивске документације и објављивањем највреднијих дела старије историографије, као највећем догађају европске историје до избијања Првог светског рата.

Значајно је истаћи да су прочувани сви значајнији догађаји са целокупне територије Старе Србије: од крајева у сливу реке Лима на западу до предела слива реке Нишаве на истоку, обухватајући даље слив реке Ибра, Лаба, Биначке Мораве и Пчиње. Завршетак рата Србије са Турском и закључење Једренског уговора о примирју 19/31. јануара 1878. године затекли су српску ослободилачку војску чак у изворишном делу Биначке Мораве, у Гњилану, Грачаници, Липљану, Бујановцу, Прешеву; Манастиру Светог Прохора Пчињског, у Враки код Ћустендила и у Прелесју код Криве Паланке. На самом завршетку ратних операција избио је велики устанак на подручју између Куманова, Кратова и Криве Паланке, а као одјек српско-турског рата букнуо је и такозвани Брсјачки устанак у северном делу Битољског вилајета, који су покренули македонски добровољци учесници из српско-турског рата, чији је предводник био Мицко Крстић, (касније и прослављени војвода српске четничке, "комитске" организације српске народности у Поречко - Кичевском крају, на почетку XX века)

У српској историографији, ратови 1876-1878. године службено су названи: ратови Србије за слободу и независност.